

YENİ YAYINLAR VE ELEŞTİRİLER

Suraiya Faroqhi, *Towns and Townsmen of Ottoman Anatolia. Trade, Crafts and Food Production in an Urban Setting, 1520-1650* Cambridge University Press (Cambridge Studies in Islamic Civilization serisinden), 1984, XIV + 425 sahife, 9 resim, 21 harita ve 50 tablo.

Aşağı-yukarı kırk yıl önce başlatılan ve son yirmi-otuz yıl içinde geliştirilen sosyal ve iktisadi tarih çalışmalarıyla Osmanlı dönemi bir hayli açıklığa kavuşturuldu. Özellikle klâsik devreyi konu alan ve taşra yapısını işleyen bu araştırmaların ilk sahipleri Ömer Lütfi Barkan, Tayyib Gökbilgin, Halil İnalçık, Mustafa Akdağ, Lütfi Gücer, Cengiz Orhonlu, Halil Sahillioğlu, Nejat Göyünç (ve burada adlarını veremediğim pek çok tarihçi) olmuşlardır. Öncü çalışmalarda imzaları bulunan bu değerli tarihçilerimizin gayretlerinden sonra ve birçoklarının paralelinde, günümüzde, sosyal bilimlerin ışığında daha sağlam temellere oturtulmak istenen incelemelerin sayısının arttığı gözlenmektedir. İşte bunlardan biri de Doç. Dr. Suraiya Faroqhi'nin onaltıncı ve onyedinci yüzyıllarda Osmanlı şehrini, çevre ile olan ilişkilerini ve üretimi konu eden incelemesidir. Yazarın ifadesine göre, İlk beş bölümü 1980 yılında savunduğu doçentlik tezi, diğer altı bölümü de sonradan eklediği çalışmalarıdır.

Faroqhi, önsözde de belirttiği üzere, kitabını Fransız tarihçilerince son otuz yıl içinde ortaya konulan bölge tarihlerinden (sanırım özellikle Le Roy Ladurie'nin çalışmalarından) etkilenerek yazdığını ifade etmektedir. Fransızların *Annales* okulu olarak bilinen tarih yazma faaliyeti içinde müşahede ettiğimiz gelişmeleri-uzun zaman kesitlerinde farkedilebilen, yapıyı, pekçok iktisat tarihine esas alınan ve daha kısa tarih dönemlerinde tesbit edilebilen değişiklikleri ve *histoire événementielle* tabir edilen kısa ve kesin olaylar sonunda ortaya çıkan durumu-örnek alarak mukayeseli bir çalışma hedefiyle yola çıkmış, ancak *longe durée* ve *histoire événementielle* arasında, orta vadeli dönemler süresince karşılaştığı değişiklikleri, incelemesine esas almıştır. Haklı olarak, *Annales* okulunun gerçekleştirdiği ve yüzyılların sonuçlarını taşıyan ve çok yavaş gelişmelere sahne olan *longe durée*'yi Anadolu'ya uygulayamadığını ileri sürmüştür.

Doçent Faroqhi, Giriş bölümünde Osmanlı döneminde Anadolu şehirleri üzerine yapılmış çalışmalar, konusunun boyutları ve ilgili kaynaklar üzerinde duruyor; yapılmış çalışmalarını sıralamaktan öteye giderek katkılarını ve varılan yeri tesbit etmeğe çalışıyor. Trabzon ve Erzurum vilâyetlerini materyal eksikliği yüzünden, güney-doğu Anadolu bölgesini ise Halep ile aynı karakterde bulunduğu için inceleme alanı içine almadığını bildiriyor (aslında, özellikle ticarî faaliyetleri bakımından her iki şehirden sık sık söz ediyor). Bursa'yı, Barkan ve Ergenç'in bu şehirle ilgili çalışmalarının çıkacağı ve nüfusunun 50.000'i aşkın olması gerekçeleriyle tamamen konusu içine almadığını, Kapudan Paşa eyaletlerine ait bazı sancaklar (Kocaeli, Biga, Sığla)'ı da dahil ettiğini belirtiyor. Böylece çizdiği ve daha ziyâde Batı ve Orta Anadolu'yu esas alan çalışmasını tapu-tahrir defterine, kadı sicillerine, vakıf kayıtlarına, mühimme defterlerine ve iltizam ile ilgili materyale dayandırılıyor.

Şüphesiz, Osmanlı klâsik döneminin şehirciliği ile ilgili ulaşabileceği birinci elden kaynaklar ve gerek Türkiye'de gerekse yurt dışında yayınlanmış monografiler bu kadar değildir. Türkiye arşivlerinde henüz tasnif edilmemiş veya ruus defterleri gibi içeriğinin fihristi hazırlanmamış tasnifler, başka kadı sicilleri, halâ yazma halinde bulunan yabancı seyahatnâmeler, muhteviyatını çok az bildiğimiz Avrupa arşivlerindeki koleksiyonlar, araştırmacılara zamanla ışık tutacak duruma getirilecektir. Yine de Faroqhi'nin eseri, otantik kaynaklar ve zengin bir bibliyografya (bu arada Ç. Uluçay'ın XVII inci Yüzyılda Manisa'da Ziraat, Ticâret ve Esnaf Teşkilâtı (İstanbul, 1942) başlıklı çalışmanın kullanılmadığı farkedilmektedir) ile karşımızda durmaktadır. Bunlara rağmen, incelemesindeki açıklıkları kapatmadığı, geliştirilmek istenen teoriye bazen yardımcı olmadığı ifade edilmektedir.

Kitabın I. Bölümünde, Anadolu'nun belirtilen bölgelerindeki şehirlerin fiziki yapısı ekonomik motifleriyle ele alınmaktadır. Bedesten ve hanlardan bahsedilirken, şehir merkezlerini oluşturan ve vakıflara ait dükkanların, çarşıların durumu işlenmektedir. Yeni şehir merkezlerinin kuruluşunun ve eskilerin yeniden düzenlenmesinin sadece yeni fethedilen Balkan ülkeleri ve devlet merkezi olanlarla sınırlı kalmadığı, aynı politikanın batı ve merkezî Anadolu'da, Osmanlı öncesi dönemde dahi yürütüldüğü belirtilmektedir. Timurtaş Paşa'nın Kütahya'daki 120 dükkanlık bir vakfı, Fatih Sultan Mehmed'in sadrazamı Mahmud Paşa'nın İstanbul'daki büyük bir ticarî kuruluşu (ki bu vakıf için Bursa'da bir hamamın, Ankara'da bir bedestenin, Kurşunlu Han'ın, İstanbul'daki Kapalı Çarşının gelirleri vardı) gibi örneklerde (ve tablo 3 ve 4'te) görüldüğü üzere,

şehrin iş hayatına canlılık kazandıran vakıfların gelirlerinin sadece şehir içlerinde değil, çoğunun taşrada kırsal alanlardaki kaynaklardan sağladığı vurgulanmaktadır. Vakıfların, bunlar için gösterilen iş yerlerinin varolmalarında, Osmanlı öncesinde şehzadelerin, Osmanlı beylerinin ve hanedan üyelerinin rollerinin büyük olduğuna da ayrıca temasedilmektedir. Aslında, iktisadi amaç dışında biriktirilen fonun ticârete yön verdiğine, bir vakfı destekleyen iş yerlerinin zenginliklerini genellikle ticaretle ve sanayide aramamış olduklarına, mal varlıklarının da politik kaynaklı olduğuna değinilmiştir.

Şehirlerin kendi kabuklarından dışa açılma ve ulaşım konularına gelince yazar «şehirlerin büyük bir çoğunluğu belki de doğdukları yerlerde ölüp kalmışlardı; uluslararası ticâret şehir nüfusunun sadece küçük bir bölümünü meşgûl etmişti» (s. 74) yargısına varırken, yine de, yaşamları için çok gerekli günlük ihtiyaçların karşılanmasında at ve deve kervanları veya kağnıların önemini belirtmiştir. Tarihçilerce pek işlenmemiş olan köyden şehre ve şehirlerarası ulaşımı, Taeschner'in çalışmaları ışığında, elindeki birinci elden kaynakların rehberliğinde çok iyi dile getirmiştir. Bazı örneklerle cuma pazarları, ulaşımın ana unsurları sayılan derbent, han, zaviye, yol ve köprülere işaret etmiş, kervan soygunculugunu işlemiş, ticarî vergi (bac-ı bazar, resm-i kantar, ihtisabiye vb.) sistemini özetlemiştir.

Kitabın I. Kısımının 3. ve 4. bölümlerinde Anadolu'yu çevreleyen kıyı şehirlerinden, deniz trafiğinden ve bu trafiğin yüklendiği deniz ticâretinden bahsedilmektedir; ve bu bölümler oldukça aydınlatıcı niteliktedir. Özellikle mühimme defterlerindeki kayıtlardan toplanan bilgilerde Karadeniz, Marmara ve Ege sahillerinden İstanbul'a taşınan yiyecek, yakacak, kereste, askeri malzeme, meyve vb. anlatılmaktadır. Bu temel trafiğin dışında, resmî belgelerde de yansıtılmış olan ve üzerinde durulmağa değer ancak pek bilinmeyen Karadeniz'deki tüfenk kaçakçılığı, esir ticareti de yazarın sayfalarında yer almıştır ve yeni araştırmacıları adeta teşvik etmektedir. Ancak, Anadolu kıyılarında ticârette kullanılan gemilerle ilgili bilgi, yazara göre kaynak yetersizliği yüzünden, oldukça sınırlı kalmıştır. Deniz arkeolojisi ile uğraşanların batık Osmanlı gemilerine ilgi göstermeleri gerektiği yolundaki temennilerine katılmamak mümkün değil. Bu arada kıyı bölgelerindeki korsanlık hareketlerine ve bunlara karşı korunma tedbirlerine de değmiştir: meselâ Ayasoluğ halkının avarız'dan muaf tutulup korunma işlerinde kullanılmalarına, tımarlı sipahilerin muhafaza görevlerinde bulunmalarına ve kalelerin işlevlerine de temas etmiştir.

Anadolu kıyılarındaki liman şehirleri ve deniz ticaretinden söz edilirken mukataa kayıtlarının ve tahrir defterinin ve bunların yanında Avrupa ülkelerindeki kaynakların (ki bunların durumu hakkındaki bilgimiz çok sınırlıdır) deniz trafiğini istatistiklerle açıklanmasına yetmediği bildiriliyorsa da, Trabzon, Samsun, İnebolu, Amasra, Kradeniz Ereğlisi, Mudanya, Mihaliç, Batı Kıyıları ve adalar ve Alanya ile ilgili dağılık bilgiler sunuluyorsa da, tapu-tahrir ve gümrük kayıtlarından düzenlenen tablolar istatistikî bilgimizi zenginleştirecek niteliktedir. Yazar bu mesele ile ilgili şu sonuca varmaktadır: tahrir defterinde verilen rakamlar, kıyı yerleşimlerinin Anadolu şehir hiyerarşisinde buldukları yeri devam ettirdiklerini göstermektedir. 17. yüzyılda Karadeniz limanları fazla refah olmamışlardır. Bunun da önemli bir sebebi, o yörelerdeki politik ortamın bozukluğudur (Kazaklar, Abaza korsanlar vb. faaliyetler). Ege bölgesinde adalar ticari merkez niteliğini kaydetmiş, buna karşılık İzmir gelişmiştir.

Üç ana kısma ayrılmış kitabın II. kısmında çarşı ile ele alınmış, dokuma, deri ve maden işletmeleri üzerinde, coğrafi dağılık ve tarihi gelişim esas alınarak durulmuştur.

Tekstil konusunda, bu üretim merkezinin tâli bölgelere yayılmasının incelenmesiyle tekstil sanayiinin şehirciliğe hangi şartlarda etkili olduğunu gösterebileceğini belirtmekte, Anadolu'da (bu arada Kıbrıs'ta) ki pamuk üretimi üzerinde durmaktadır. Aynı zamanda kendir ve halat üretimi ve bunların tersâneye iletilmesi ile ilgili faaliyetler anlatılmaktadır. Pamuk üretimini, her zaman emin olmakla beraber, satış vergileri (damga)'ne dayandırmaktadır. Resmî yasaklara rağmen, özellikle 16. yüzyıl sonlarında, Ege bölgesinden pamuk ve pamuk ipliğinin Venedik'e, hatta İspanya'ya satılması (Venedik tacirlerine verilen beratların tarihlerinin geçmiş olmasına rağmen işletmeleri) çalışmanın ilginç yanlarından bir bölümü oluşturmaktadır (Faroqhi'nin pamuk ile ilgili satırlarını, kendisinin de belirttiği gibi, H. İnalçık'ın ODTÜ Gelişme Dergisi (1979-80 özel sayı, ss. 1-65)'ndeki bir makalesi ile genişletmek mümkündür).

Yün işlemlerine gelince yünlü giysiler pamuklara göre daha az olduğu ve bu zanaat kolunun halıcılıkta geliştiği belirtilmektedir. Genellikle, ihrac edilmesi serbest olan halılar üzerinde dini motiflerin konulmasını ulemaca yasaklandığını dile getirmektedir.

Batı Anadolu'daki keçi kılı ve orta Anadolu'da merkezleşen Ankara yünü ve bunların sanayii ve satışları üzerinde ayrıca durulmaktadır. Bursa (konu dışı bırakıldığından) dışında özellikle Amasya ve Tokat'taki mizan-ı harir hesaplarından hareketle ipek ve ipek-

çilik, ayrıca Bilecik'teki kadife üreticiliği belirtilmeye çalışılmıştır. Ayrıca, dokuma sanayiinin bir göstergesi olan Gediz'deki şap üretimi konu yapılmış, harita 8'de gösterildiği üzere boyahanelerin durumu cetvelenmiş, en verimli boyahanelerin Tokat, Çorum, Merzifon, Ankara, Kayseri ve Adana'da yer aldığı tesbit edilmiştir. Yazarın bu konuda da pek çok tapu defterini incelediği gözlenmektedir. Sonuç olarak şehircilik ve tekstil faaliyetlerinin en fazla Ege bölgesinde paralellik gösterdiği ortaya çıkarılmış; ancak şehirlerin ihtiyaç duydukları dokuma ürünlerini nasıl sağladıkları konusunda çok sınırlı bilgi verilebilmiştir.

Çarşı faaliyetleri çerçevesi içinde, ayrı bir bölümde, madencilik ve metal sanayii özellikle Küre, Gümüşhane ve Eski Bilecik örnekleriyle ele alınmakta, bilhassa Küre ile bir madenci kasabasının işleyişi (nüfus yapısı, işi sürükleyen resmî görevliler ve işçi problemleri, maliyet (iltizam) ve devlet kontrolündeki ticâreti) üzerinde durulurken, gerçekten, Osmanlı sosyal ve iktisadî hayatında önemli bir yer tutan bir işletme aydınlığa kavuşturulmuştur.

Şehirlerin çevre ile, diğer bir deyişle ziraî dayanakları ile olan ilişkileri de kitabın III. kısmının konusunu oluşturmaktadır.

Akşehir ve Konya'yı esas alan bir bölümde urban nüfus ile kırsal alandaki vergi ödeyen nüfus arasında orantı aranıyor: Akşehir'de 1:4,7; Konya'da (Kanûni döneminde) 1:3,5, 1584 yılında 1:3. Sonuçta, 3-5 köylünün bir şehirliyi besleyebilecek üretimde bulunduğu ortaya çıkarılıyor. 16. Yüzyıl köylüsünün yılda en az 300 kg buğday ihtiyacı olduğu ve bunun tahmini nüfus ile çarpılacağı varsayımından hareketle kırsal kesimde kalması gereken asgarî miktarına ulaşabileceği söyleniyor. Tohumluk buğdayın da saklanmasıyla sonra şehre giden miktarın elde edilebileceği belirtiliyor. Kanûni dönemi ortalarında yukarıda adı geçen iki şehir beslenebilmiştir. Ancak, 1584'te Konya'da darlık görülmüş, Akşehir'de de yaşama imkânsız hâle gelmiştir. Artan buğday ihtiyacı Konya'daki buğday fiyatlarının yükselmesini açıklamaktadır (hatta, İspanyol gümüşü kadar etkilediği belirtilmektedir). Konya ve Akşehir-diğer Osmanlı şehirleri gibi-onaltıncı yüzyıl sonunda asrın başına göre nüfus artışıyla karşı karşıya gelmişlerdi. Uzun dönemler süresince görülen bu tür güçlükler sebebiyle, şehirleşme 19. yüzyıl ortalarına kadar durmuştur.

Şehirlerin taşra ile bağlantısı işlenirken et tüketimine de el atılmaktadır. Bir hayli aydınlatıcı olan bu bölümde imparatorluk merkezi İstanbul'a çekilmek ve taşrada alıkonulmak istenen koyun için merkez-taşra rekabeti ve devletin merkezi beslemek için gerekli

hayvan çekme tedbirleri konunun can alıcı noktaları olarak önümüze serilmektedir. Genellikle (14 numaralı haritada da gösterildiği üzere) Çukurova ve yaylalarının, Diyarbakır ve Erzurum yörelerinin batı Anadolu ve İstanbul yörelerinde akıp giden sürülerin halka son ulaşım yeri kasapların (ki bunlar, İstanbul'da %60 gayrimüslim, %40 müslüman olarak tesbit edilmiştir) sağlanması, karşılaşılan zorluklar ve kasaplara yardım amacıyla oluşturulan fon için gerekli sermaye-i kasap, Anadolu şehirindeki kasaplık ve hizmetten muafiyet için ödetilen zarar-ı kasabiye üzerinde etraflıca durulmaktadır.

Şehirlerin üzerinde bulunduğu ve yakın çevrelerini oluşturan mülk ve miri toprakların durumu ile ilgili olarak da Doç. Faroqi, Barkan'ın 40 yıl kadar önce ortaya koyduğu açıklamaları özetleyip, 17. yüzyılda mülkün önem kazandığını belirtirken, kendisinin Ankara ve Kayseri'de bulunan kadı sicillerinde bulunan 750 belgeyi inceleyerek uygulamanın meydana getirdiği olayları yansıtmaktadır. Diğer bir deyişle, kanunnâmeler, fetvalar ve resmi belgelerin genel görüntüleri dışında, ele aldığı bölgelerdeki uygulamaları bildirmektedir.

Önce, toprak sahiplerinin sicillerde geçen statüleri (bey, ağa, çelebi, efendi, beşe, seyid gibi) belli edilirken çoğu zaman bu ünvanların kesin olarak ne tür bir mevki ifâde ettiklerinin kestirilemediği bildirilmektedir. Arazi ölçüsünün, bırakılan tohum miktarı (keyl), bağ ve bahçelerde bir günlük iş (ırgatlık) olarak kayıtlara geçtiği, 25 ırgatlıktan büyük alanlara Kayseri'de, 5 ırgatlık ve daha küçük olan mülklere daha ziyade Ankara çevresinde rastlandığı vurgulanmaktadır. Her iki bölgeye toprak alım-satımındaki güçlülere de temas edilmekte, miri topraklardan mülk'e olan artış rakamlarla gösterilmektedir: Ankara'da 1592 ve 1600 yılları arasında miri arazi transferi için ödenen miktar %14 (242'de 32) iken 1690'larda %9 (125'te 11)'a düştüğü ifâde edilmektedir. Kayseri bölgesinde 16. yüzyıl sonlarında dahi %5 (250'de 12) olmuş, 90 yıl sonrasında ise miri arazi transferindeki fiyat kayıtlarına rastlanmamıştır. Arazi fiyatlarının eşya fiyatlarına göre (1600'larda bir at veya bir esir birkaç bin akçe iken) mülk satışlarında fiyatların 10.000 akçenin altında olduğu, 17. yüzyıl boyunca aşırı toprak isteginin bulunmadığı tesbit edilmiştir. Ve Osmanlı tarihinde ilginç bir mesele olarak duran ve 17-18. yüzyıllarda askerî sınıfın topraklarını arttırmadıkları konusunda-Braudel, Wallerstein, Stoianovich ve Todorov'un ileri sürdükleri üzere-ne genellikle askerî olan zengin şehirlerin kanunsuz yollarla topraklarını arttırdıkları ve pazarlar için ürettiklerini, ne de 18. yüzyıl Balkan şehirlerinde pek az farklılaşma olduğu, askerî sınıftan çok az zengin

kimsenin karşısında çok sayıda zenaat erbabı ve tüccar bulunduğu iddialarını hemen kabüle yanaşmamaktadır. Bu mevzuda bir hayli araştırmaya gerek duyulduğunu belirtirken yine de Ankara ve Kayseri örnekleriyle 1600 yıllarında askerilerin mülklerinde artış kaydetmektedir (1592-1600 yılları arası Ankara'da %19'unda askerî alıcı reaya satıcı durumunda iken %13 aksi durum ortaya çıkarmıştır). Kayseri'de mülk tarla'dan da söz ederek klasik Osmanlı düzeninin bozulmasında farklı özellikleri olan özel mülk varlığının, geniş toprak sahipliği olan çiftlik'lerle yan yana gelmiş olabileceklerini de belirtiyor.

Doç. Faroqhi, eserinin III. kısmının son bölümünde Anadolu'da göç konusunu işlemektedir. Üzerinde C. Orhonlu'nun ilk ciddi çalışmayı yaptığını bildiğimiz bu inceleme alanında yazar da aynı sonuçlara varmış, 16. ve 17. yüzyıllarda devletin kontrolunda yapılan iskân hareketlerinin çok başarılı olmadığı kanaatine varmıştır. Emniyetsizlik, mahalli memurların fazla vergi toplaması, işlenebilir toprak azlığı başarısızlığın başlıca faktörleri olarak gösterilmiştir. Yöresini bırakıp şehire gelenlerin şehirde geçimlerini sağlamak için yaptıkları işler arasında ev hizmetleri, inşaat işçiliği, seyyar satıcılık, medrese hizmetleri sayılırken, çok yavaş işleyen, adeta değişmeyen olayların günümüzdeki görüntüleriyle kıyaslanmasına imkân sağlanmıştır.

Her bölümün işlenmesinden sonra o bölümün sonuna konulan sonuçlardan başka yazar, eserinin sonunda bütün çalışmasının bir muhasebesini vermektedir. Sonuçta ileri sürülen fikirleri kısaca şöyle sıralayabiliriz:

a) Daha önceleri başka tarihçilerce de benimsenen görüş paralelinde, timar sisteminin daha iyi uygulanabildiği, ulaşılması daha kolay, güçlü mahalli aşiretlerin pek bulunmadığı doğu Balkanlar, Batı ve Orta Anadolu, Osmanlı yönetiminin candamarı ekonomik bölgeler olarak belirtilmiştir. İstanbul merkezli bu bölgeler dışında onaltıncı yüzyıl sonuna doğru Halep-Şam ve Kahire diğer iki ana iktisadi bölge merkezleri olarak sayılmıştır.

b) Daha ziyade deniz kıyısından uzak şehirlerin teşvik gördüğü Osmanlı yönetiminde deniz ticareti Anadolu şehirlerinde pek önemsenmemiştir. Onaltıncı yüzyıl sonunda sadece Trabzon ve Sinop sayıca 1000 vergi mükellefini aşabilmişlerdi. İstanbul-Halep, İstanbul-Erzurum ve bağlantılardan oluşan kervan yolları mühimdi; sıtma gibi hastalıkların etkisi yanında İstanbul-İskenderiye deniz bağlantısı Antalya'yı ikinci plâna düşürmüştür. Kıyı şehirlerinden İzmir, özellikle pamuk ve pamuk ipliği ve Ankara tiftiği ile 17. yüzyılda ge-

lişme gösterdi. Daha sonraki dönemlerde, ancak Avrupa kapitalizminin girişi ile Anadolu bölge düzeni değişebilmişti.

c) Merkezi yönetimin plânladığı ve başarısı sınırlı kalan iskân hareketleri dışında şehirlerin büyümesine yol açan iç göçlere sebep, şehirlerin câzibesinden ziyade kırsal alandaki dışlamalardır. Devletin «babalar nerede yaşadılarsa çocukları da orada yaşamalı» siyasetine rağmen uygulamada elastikiyet görülmüştür.

ç) Kanunnâmelere dayanarak Osmanlı taşra teşkilatının yeknesak olduğu izlenimi edinilirse de bu, gerçeği tam yansıtmamaktadır. Batı ve Orta Anadolu'daki bölge içi ve bölgelerarası ticâret önemli bir yer tutmuştur. Bununla beraber merkez, şehirleşmeyi türlü yollarla kontrol altına almaya çalışmıştır. Ziraî üretim üzerindeki vergiler İstanbul'un her an gözünde idi. Tarıma dayalı bir toplumda devlet, üretici köylüyü mümkün olduğu kadar yerinde tutmak istiyordu. Ticarî sermaye, İnalçık'ın da önceden belirttiği gibi, birikimi ve şehirleşmeyi engellemiştir.

d) Bir Osmanlı şehrinde görevli ulema dışında, şimdiye kadar pek fazla incelemeye tâbi tutulmamış **mültezim**'lerin üstüne haklı olarak dikkat çekilmiştir. İçlerinde tımarlı sipahi, yahudi gibi farklı kişilerin bulunduğu bu zümrenin yüklendiği sistem sonucu, «onaltıncı yüzyılın ikinci yarısında mültezimlerin teşkil ettiği mahallî yönetim şebekesinin tımar ve tımarlı sipahilerden oluşan mekanizmaya rakip olduğunu ve çoğu zaman da onu geçtiğini ileri sürmek herhalde fazla abartma sayılmaz»

e) Ö. Ergeç'in Ankara ile ilgili çalışması göz önünde tutularak, ilk önce Y. Yücel tarafından bir incelemeye konu yapılan, Osmanlılarda tımar sisteminin uygulandığı yerlerde dahi adem-i merkezîyetçiliğin, yarı-bağımlı şehirlerin varlığı duyurulmaktadır. Yine de Anadolu'nun tam anlaşılması, uzun dönemlerdeki gelişmeleri ortaya çıkarmakla mümkün olacaktır.

Çok geniş hatlarıyla bildiğimiz, belirli sancaklarla sınırlı bulduğumuz veya bazen belirli teorilerin ıspatı için zorlamalara, hattâ yanlışlıklar içine sürüklenen Osmanlı sosyal tarihi, Suraiya Faroqhi'nin yukarıda içerdiğini vermeye çalıştığım eseri ile arzu edilen seviyeye doğru getirilmek istenmiştir. Konular genişletilmiş, yenileri eklenmiş, toplumun pek az bilinen ama çok büyük bir kesinimi oluşturan insanlar dile getirilmiştir.

S. Faroqhi bu çalışmasıyla (bundan önceki çalışmalarıyla da) tarihçiliğimiz içinde şimdiden müstesna bir yer tutmuştur. Kendisiyle öğünebiliriz.

Salih Özbaran